

HISTORIK VE VÍRU DĚJIN A DLOUHÉ STOLETÍ VE VÍŘE V POKROK

Tomáš Hermann

The Historian in the Maelstrom of History and the Long Twentieth Century in Loewenstein's Faith in Progress

The article is concerned with the discussion of the nineteenth century in Bedřich Loewenstein's *Víra v pokrok* (Faith in Progress) in the context of Loewenstein's life and work. In the first part the author of the article considers in detail the genesis of Loewenstein's work from his youth to the present day, and places it in the context of twentieth-century Czech historiography. Both from the point of view of Loewenstein's long-term research interests and in his latest magnum opus as their syntheses the author describes the longest passage about the 'long century' as the actual core and intellectual focus of the book. Another perspective, of equal status, is disbelief in progress, that is, scepticism and disillusion, here forming an inner tension in the book. In a detailed report on the content and structure of Loewenstein's account of the nineteenth century, mutually conditioned processes of the fundamental historicization and biologization of European thought emerge as being of key importance.

Tomáš Hermann (*1974) působí v Kabinetu dějin vědy při Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, hermann@usd.cas.cz

Původním námětem mého příspěvku bylo 19. století v knize Bedřicha Loewensteina *Víra v pokrok*, tedy téma samo nikterak úzké. Namísto toho, abych si z něho účelově vybral určitou zúženou část, volím postup spíše opačný: na jeho pozadí chci také celkově přehlédnout život a dílo Bedřicha Loewensteina. Vnější důvodem je i to, že autorova vlastní ego-historická *Retrospektiva* se účastníkům jubilejní hostiny-*symposia* nutně stala podnětem pro reflexe jeho díla. Mohlo by se ale zdát, že zvolený postup podléhá riziku nepatřičné glorifikace. Ačkoli – otevřeně přiznávám – jí často nejsem vzdálen, opravdu se mi o glorifikaci nejedná. Kritické ostří a jeho principy dekonstrukce a demaskování respektuji jako nezastupitelný nástroj tvůrčí vědecké aktivity a základ filozofické práce vůbec, sám ale

obecně inklinují spíše ke komplementárním principům vnitřního porozumění a re-konstrukce, založeným na základní *sympatii* ke studovanému předmětu. Případ Bedřicha Loewensteina je z hlediska moderních českých intelektuálních dějin téma vděčné, poučné, stále málo známé a nepominutelné pro budoucí historiky českých humanitních věd 20. století.

1. Historik ve víru dějin

To, že Bedřich Loewenstein patří ke generaci, již provázela rozhodující kataklyzmata moderních a soudobých evropských i českých dějin od dětství, je zřejmé již z data narození (1929). Méně evidentní může být, že patří k typu badatelů, jejichž odborné dílo je s těmito kataklyzmaty úzce vnitřně spjato – forma jeho badatelského vyrovnávání se s aktuálními riziky a výzvami nikdy nebyla okázalá, a dokonce by se dalo říci, že většinou byla spíše kryptická; více o tom ostatně přináší autor sám ve své *Retrospektivě*. Připomeneme zde proto hlavní kontury jeho života a díla v odlišné „retrospektivě“, podtrhující zvláště důležité souvislosti a situace v podobě několika „pozastavení“.⁶

Bedřich Loewenstein se narodil v česko-německo-židovské rodině, vyrůstal v takto kulturně mnohohrstenatém a bilingvním pražském prostředí. Jeho otec Arnold Loewenstein (* 1882), známý oční lékař, profesor oftalmologie Německé univerzity v Praze, emigroval v březnu 1939 do Velké Británie (působil pak na ústavu očního lékařství na univerzitě v Glasgow a roku 1952 zde zemřel), dva starší bratři sloužili v Anglii v československé zahraniční armádě. Bedřichovi a jeho matce gestapo již zabránilo odcestovat za otcem, matka byla nějaký čas vězněna

6 V biografickém nástinu zde vycházím z hesla, které jsem zpracoval pro encyklopedii *Sto českých vědců v exilu* (Praha 2010). Nejdůležitějším literárním zdrojem je blok *Dokumenty a svědectví* zahrnutý ve sborníku VILÉM PREČAN, MILENA JANIŠOVÁ A MATTHIAS ROESER (edd.), *Překračování hranic aneb zprostředkovatel Bedřich Loewenstein. Jubilejní spis k 70. narozeninám evropského historika*, Praha-Brno 1999, s. 266–359 (pro celkové zhodnocení zejména stať F. Svátka, s. 352–359); dále též heslo od Jana Šimsy v JIŘÍ GABRIEL a kol., *Slovník českých filosofů*, Brno 1998, s. 338–339. Dále Golo Mann v B. LOEWENSTEIN, *Plädoyer für die Zivilisation*, Hamburg 1973, s. 7–10; J. BRABEC a kol., *Slovník zakázaných autorů 1948–1989*, Praha 1991; rozhovor s B. Loewensteinem v Křesťanské revue 59/1992, s. 206–209; B. Ulrich, V. Prečan v B. LOEWENSTEIN, *Wir und die anderen*, Dresden 2003, s. 431–434. Některé informace mi sdělil nebo upřesnil přímo B. Loewenstein. Z archivních pramenů: Archiv Akademie věd AV ČR, fond Historický ústav ČSAV, kart. č. 101 (osobní svazek aspiranta B. Loewensteina; zahrnuje materiály od žádosti o přijetí až do konce působení v Historickém ústavu v roce 1970) a č. 107 (Obhajoba kandidátské disertační práce prom. hist. B. L.). Stať vznikla v rámci projektu GA AV ČR, KJB 800630701.

na Pankráci, on z rasových důvodů vyloučen z gymnázia. Před transportem byl zachráněn záměnou dat narození a byl totálně nasazen do továrny. Až po válce znovu navštěvoval reálné gymnázium (v Praze 7), kde v červnu 1949 maturoval.

Hned zde učiníme první a možná nejdůležitější pozastavení. Válka byla první ze série kataklyzmat, a to bezpochyby tím nejmohutnějším a nejbrutálnějším. Nebyl to zdaleka jen on, komu díky ní předčasně skončilo dětství – nejen kvůli trvalému odloučení od blízkých a vlastnímu stanutí tváří v tvář smrti, vyloučení a osamocení, ale též kvůli *nenávratnému* rozvratu toho prostředí, „přirozeného světa“, z něhož vycházel. Hned zde je jasné, že vlastně všechna životní badatelská témata a vůbec jeho příklon k historii nesou v sobě tuto intimní, totiž *přímo* principiálně nesdělitelnou ranou zkušenost, a to z „centra dění“. Iniciační vlastní „válečný zážitek“ je sice zkušenost generační, k tomu ale musíme přidat to, co Bedřicha Loewensteina odlišuje, čím je specifický. Je to právě ona „přirozená“ a jedinečná původní integrace českého, německého a židovského kulturního prostředí, tedy toho, co Max Brod určoval jako hluboce historickou a kulturně svébytnou esenci „Pražského kruhu“ a co Loewenstein sám označuje za svou „pražskou identitu“. Stačí si uvědomit, že je přímým dědicem a svědkem tohoto dosud stále ještě málo probádaného a zhodnoceného, a přitom asi definitivně válečnými a poválečnými událostmi historicky antikvovaného fenoménu. Vždyť Loewenstein je bezpochyby jedním z posledních žijících pamětníků, jehož rodným jazykem je pražská němčina přímo z tohoto autentického prostředí. Kolik takových osob kolem sebe ještě máme?⁷

Formující význam pro něho po válce mělo zejména křesťansky reformní studentské prostředí poválečné Akademické Ymky a pod vlivem četby T. G. Masaryka a E. Rádlu se přihlásil na obory filozofie a sociologie na Filosoficko-historické fakultě University Karlovy, kde začal studovat od roku 1949, přičemž namísto sociologie mu byla přidělena historie. Ještě na gymnáziu mu vyšel první tištěný text (*TGM o politických stranách*) v posledním čísle Peroutkova *Dneška* v únoru 1948, mezi přáteli šířil další své strojopisné články i studentský časopis, tiskem vyšla ještě recenze v *Křesťanské revue*.⁸ Studentská angažovanost a dis-

7 Autobiograficky o rodinném zázemí v sociologických souvislostech srov. B. LOEWENSTEIN, *Auf der Suche nach bürgerlicher Gesellschaft. Zwischen Schrumpfbürgertum und theoretischer Besinnung*, in: Bürgertum nach 1945, (edd.) Manfred Hettling, Bernd Ulrich, Hamburg 2005, s. 61–84.

8 Srov. *Kauza B. L. / (Auto)bibliografie*, in: V. Prečan a kol, *Překračování hranic*, s. 299–315, citované místo s. 299. Jedná se o vlastní komentovanou bibliografii, v níž soupis vydaných textů autor prokládá komentáři o své tvorbě, zejména o pracích nedokončených a nevydaných. V následných poznámkách rozepisují jen nejdůležitější práce a pro podrobnější informace odkazují na tuto bibliografii.

kuse s mladými nadšenými komunisty ale vedly k tomu, že v červnu 1951 byl děkanem na základě návrhu fakultní rady vyloučen ze studia pro prý negativní poměr k lidově demokratickému zřízení a Sovětskému svazu, za výroky o korejské válce a názory na otázky vnitřní politiky. Pracoval pak jako dělník na stavbě a poté absolvoval dvouletou vojenskou službu. Po ní mohl v letech 1953–1956 pokračovat ve studiu na základě výjimky udělené ministerstvem školství. Po vynucené přestávce mu již byla umožněna pouze jednooborová historie.

Následuje tu mé vzájemně provázané pozastavení druhé a třetí. Rovněž poválečná Akademická Ymka představuje zvláštní intelektuální a kulturní centrum, které by zasluhovalo hlubší pozornost a historické hodnocení. Pozastavení nad ní nás ještě jednou vrací i k válečné zkušenosti. Na rozdíl od živé syntézy česko-německého prostředí se zde určitý typ návratu, totiž nového navázání, na její půdě odehrál. Dva z jejích předválečných architektů a tvůrců, Emanuel Rádl a Jaroslav Šimsa, válku a nacistickou represi nepřežili, třetí, J. L. Hromádka, se z amerického exilu vrátil až roku 1947. Počty jejích obětí však čítají desítky osob, podléjících se na domácím odboji, celý okruh byl doslova zdecimován.⁹ Tím důležitější je fakt téměř okamžité revitalizace a navázání na předválečnou tradici, soustředěné kolem veřejných přednášek a diskusí v budově Na Poříčí, časopisu *Křesťanská revue*, konferencí a výjezdů, po Únoru krytých pod rouškou „brigád“. Její jádro tvořili evangelicky zakotvení či orientovaní intelektuálové, zejména z poválečné studentské generace, v obnovování vysokého školství a intelektuálního života však tvořila širší otevřený prostor zejména diskusí teologů a filozofů různých orientací.¹⁰ Jsou zde osoby tvořící kontinuitu: jmenujme alespoň za války vězněnou Boženu Komárkovou, důsledně promýšlející problematiku *lidských práv*, jež se mimo jiné i jejím prostřednictvím a okruhu kolem ní stane jedním ze zdrojů společné platformy intelektuální rezistence ještě v době normalizace. Ještě důležitější ale bylo zapojení nové studentské generace: za všechny mi zde tane na mysli setkání a následně celoživotní působení trojice Bedřich Loewenstein (historik) – Ladislav Hejdiánek (filozof) – Jan Šimsa (farář a teolog). Symbolicky i věcně tu zastupují tři různé typy osobních východisek, pozdějších osudů i zásahů do československého a českého veřejného života, které však životně kotví v před- a pounorové Akademické Ymce.¹¹

9 Nejnověji k tomu MILENA ŠIMSOVÁ, *V šat bílý oděný. Zápasy a oběti Akademické Ymky 1938–1945. Vzpomínky, svědectví a záznamy vyprávění*, Benešov 2005.

10 Právě zmapování nejen jejích členů, ale i dalších pravidelných hostů a přednášejících by bylo užitečné a ukázalo by jednu z důležitých sítí, na niž se navazovalo zejména ještě v 60. letech.

11 Poznámka dosti osobní: Jistě mi odpustí ti, které zde nejmenuji, byl by to seznam. Zmíněná trojice má pro mne symbolický význam nejen kvůli jejich oborovému rozrůznění a přítom celoživotnímu

Téměř současně s ukončením její činnosti následuje onen nekompromisní Loewensteinův vyhadzov z vysoké školy, a tedy další dosti tvrdý náraz, který je v třetím pozastavení tentokrát ostrým svědectvím bujícího a ryzího stalinismu na akademické půdě. Neúspěšný pokus zachránit si kůži v podobě odvolání k děkanovi byl z dnešního pohledu naivním krokem – otevřená diskuse na liberální základě se svazáky či komunisty o socialistické orientaci, vycházející ještě přímo z „ymkařského“ prostředí, se v novém režimu nevedla.¹²

Od Loewensteina samého zároveň víme, že v této době nástupu vojenské služby měl rozpracovány dva juvenilní rukopisy: *Príspevky k novému humanismu a Věšáci, pionýři, proroci* („filozofie dějin psaná na kolena“, jak se vyjádřil).¹³ Obsah neznáme, ale oba tituly jsou příznačné a důležité dobově i s ohledem na dnešní *Víru v pokrok*, tedy kontinuity zájmů, jejich východisek. Zalistujeme-li do tehdejších poválečných periodik, téma *humanismu* bylo jedno z nejfrekventovanějších – podobně ostatně jako *pokrok* a nejrůznější oscilace adjektiva „nový“. Zdaleka nejen u nás: vzpomeňme na západnější poválečné polemiky o existencialismu, humanismu a marxismu,¹⁴ které u nás byly živě reflektovány a nadto aktualizovány o specifické téma Masarykova dědictví a jeho reinterpretace. Díky mocenským nástrojům zvítězila dogmatická linie tzv. socialistického humanismu, která si nejprve Masaryka výhradně přivlastňovala, aby vzápětí umlčela být jen jeho jméno.¹⁵

držení určité výchozí linie, jejich vzájemnému přátelskému a dodnes neúnavně produktivnímu propojení mezi Piskem, Brnem a Berlínem, ale také vzhledem k proběhlému kolokviu: L. Hejdánkovi i J. Šimsovi zabránily v osobní účasti zdravotní potíže, oba ale se zájmem i na dálku přispěli a dění sledovali – vláda ducha nad tělem tu není frází a jejich živý a přítom nepatetický kritický zájem o práci B. Loewensteina, který se z nich původní Ymce nejvíce vzdálil, ve mně budí respekt. Mezi přítomnými účastníky kolokvia, kteří také vyšli z poválečné Akademické Ymky, jsme měli možnost se setkat a diskutovat s genetikem Janem Svobodou nebo se sociologem Jiřím Musilem (snad jsem nikoho neopomněl) – i to letmo svědčí o šíři, do níž toto prostředí zasáhlo.

12 Příslušné dokumenty k vyloučení, zejména pozoruhodný, statečný i informačně hodnotný dokument Loewensteinova odvolání, jsou vydány v V. PREČAN a kol., *Překračování hranic*, s. 331–341. Pokud se nemýlím, následná dělnická činnost v oboru stavitelství v téže době poji Loewensteina s L. Hejdánkem, betonářem.

13 *Kauza B. L. / (Auto)bibliografie*, s. 300.

14 V roce 1946 vydal J. P. Sartre manifest *Existencialismus je humanismus*, o rok později v Bernu M. Heidegger odpověď *Dopis o humanismu* a další rok na to v Paříži G. Lukács knihu *Existencialismus nebo marxismus?*

15 Ne náhodou valná část prvních čísel Nové myslí, tj. nového orgánu Socialistické akademie jako platformy mocensky nastupujícího tzv. vědeckého socialismu (figurují zde osoby jako A. Kolman, Z. Nejedlý, V. Tardy, J. Štern, P. Reiman atd.), byla od roku 1947 skrytá či otevřeně namířena mimo jiné proti lidem vystupujícím na půdě Akademické Ymky.

To je ale jen odbočka, ve zkratce kontextualizující první výše jmenovaný Loewensteinův juvenilní titul, bez ohledu na jeho konkrétní obsah. Spory o pojem humanismu a právo s ním zacházet měly doslova všudypřítomnou přímou vazbu na tu či onu jeho „pokrokovost“, která figurovala vlastně jako blíže nespecifikované, avšak rozhodující kritérium pravé, privilegované hodnoty. Pokud ve Víře v pokrok nenacházíme autorovu výslovnou definici pokroku, skrývají se za tím asi jeho rozpaky či obezřetnost a historikova snaha o otevřenost pojmům historicky a situačně různým. Zastavujeme se ale trochu více kolem těchto východisek „mladého Loewensteina“ proto, že na poválečné rozšíření hesla pokroku autor sám naráží hned v prvních odstavcích předmluvy: není to rétorický vstup, ale přímé vysvětlení, že někdejší „všudypřítomnost hesla“ a „zážitek celé generace“ tu vlastně nyní vstřebal a kriticky promítl do celé evropské historie. Celou knihu pak můžeme číst jako složitě strukturovanou odpověď a svého druhu vykoupení: nejen my jsme byli obklíčeni, osvobození a prostoupeni motivem, několikrát drasticky zideologizovaným a mocensky využitým k popření takových či skutečně „pokrokových“ hodnot, ale právě v následku osobně prožité největší katastrofy citlivěji můžeme vnímat cosi, co v duchovních zmatcích a konfrontacích prostupuje vlastně celou evropskou historií jako jedno z jejích *raison d'être*. Právě proto je kniha o *víře* v pokrok (ačkoli by přesněji mělo být třeba o „věřách a pověrách v domnělý pokrok“), nikoli o jeho teorii či uskutečňování. S tím však hned souvisí druhý zmíněný juvenilní titul (*Věstci, pionýři, proroci*): „aspekt budoucnosti“, pod nímž stojí Loewensteinovo velké historické líčení, se nám odhaluje jakoby již v intenci mladistvého a nám blíže neznámého záměru. Z tohoto celkového hlediska pak můžeme následnou Loewensteinovu historickou badatelskou práci chápat třeba také jako mnohaletou přípravu na tento pozdní počet z díla. Sledujme dále některé milníky této cesty, to podstatné již bude srozumitelné.

Studium historie Bedřich Loewenstein ukončil roku 1956 (jako prom. hist.)¹⁶ na základě diplomové práce *Počátky německého demokratického hnutí*, jejímž vedoucím byl Josef Polišínský. Našel si pak místo redaktora časopisů *Dějepis ve škole* a *Zeměpis ve škole* v Státním pedagogickém nakladatelství a začal připravovat články vycházející z diplomové práce. Následně se objevila možnost ucházet se o místo aspiranta v Historickém ústavu ČSAV, kam byl přijat od 1. října 1957 a kde postupoval jako odborný asistent (1. října 1960) a vědecký asistent (1. června 1961); původní usměrňování ze strany školitele Františka

16 Tj. promovaný historik; tato a analogická označení byla „oznámením“ o promoci, nikoli akademickými tituly, které byly obnoveny až roku 1966.

Grause k práci o Herderovi Loewenstein z časových a rodinných důvodů změnil na rozšíření a prohloubení diplomové práce a téměř pětisetstránkovou kandidátskou disertační práci *Rané liberální a demokratické hnutí v Německu – předpoklady, počátky, problematika (1789–1832)* obhájil 29. listopadu 1961 (titul CSc. – kandidát historických věd).¹⁷ Vědeckým pracovníkem v Historickém ústavu pak zůstal i jako nestraník až do roku 1970.

Části kandidátské práce publikoval B. Loewenstein v ČSČH a jiných periodikách.¹⁸ Jeho původně značně nejisté postavení v ústavu se během 60. let postupně s obecným uvolňováním zlepšovalo a získal si renomé jako znalec moderního a současného německého myšlení. Kromě specializace na německou historiografii a určité otázky německých dějin, zejména na předbřeznový liberalismus, výmarský antidemokratismus či na německý zážitek první světové války, se postupně zaměřoval na mezioborová zpracování historických a sociálních témat, obecnější problémy krize evropské civilizace a dále otázky filozoficko-metodologické. Většina dílčích i větších studií přitom směřovala k tématu zvláštnosti německého vývoje (tzv. *sonderwegu*), psychologických a ideologických předpokladů nacismu. Své studie a četné recenze publikoval v řadě odborných i kulturních periodik: Československý časopis historický, Filosofický časopis, Dějiny a současnost, Sociologický časopis, Orientace, Tvář a další. Roku 1965 absolvoval studijní pobyt v Mohuči a díky tomu byl poté několikrát zván k přednáškám na západoněmeckých univerzitách. Z jedné z nich vznikla brožura *Irrationalismus und Zivilization*.¹⁹ Podílel se také na přípravě výboru z autorů kritické teorie

17 Oponenty práce byli Josef Polišenský a Karel Kosík. Shodou okolností obhajoval na tomtéž pracovišti ve stejný den jako Vilém Prečan, s nímž ho dodnes pojí mnoho cest historika doma i v exilu a který tolik pečuje o připomínky Loewensteinova místa v české historiografii. Opomímám zde dále rodinné okolnosti a těžkosti, za doplnění však stojí, že v době aspirantury se oženil s Marií Stryjovou (1931–1977), českou spisovatelkou repatriovanou roku 1947 z ukrajinské Volyně. Některé její pozoruhodné prózy vycházejí teprve v současné době.

18 Zejména B. LOEWENSTEIN, *K charakteru německého liberalismu 1830–31*, ČSČH 6/1960, s. 814–842; TÝŽ, *Débats et problèmes du mouvement démocratique naissant en Allemagne*, *Historica* 4/1962, s. 38–39. Sérii souvisejících článků a studií v následné době uvádí bibliografie v *Kauza B. L. / (Auto)bibliografie*, s. 304–306.

19 B. LOEWENSTEIN, *Irrationalismus und Zivilization: Zu den ideologischen Voraussetzungen des Nationalsozialismus*, Braunschweig 1965 (též anglicky a francouzsky) – česká verze *Iracionalismus a civilizace*, FČ 14/1966, s. 45–60 (autor tu uvádí, že podstatná část byla přednesena poprvé v prosinci 1964 na západoberlínské univerzitě a že text je součástí větší studie o německém antidemokratismu, v níž jsou zkoumány „psychologické“ a ideologické předpoklady vítězství nacismu v Německu). Nejpodrobněji je pak stať rozvedena v knize *Plädoyer für die Zivilization*, Hamburg 1973, s. 35–54.

frankfurtské školy s českými překlady T. W. Adorna a J. Habermase.²⁰ Jako „revizionistický intelektuál“ se B. Loewenstein stal partnerem pro mladší západní intelektuály a navázal tehdy kontakty s řadou historiků, například G. Mannem, E. Noltem, K. Sontheimerem, E. Jäcklem, G. Iggersem, H. Lembergem či H. Mommsenem.

Léta 1968–1969, ruku v ruce s pražským jarem a jeho následky, znamenala jakési první završení dosavadního díla a několikaleté souvislé práce, a také náhlé přerušení. Z širší práce jmenujme ty hlavní a nejvýstižnější. Větší publikaci představuje popularizační monografie o *Bismarckovi* v edici Portrétů nakladatelství Svoboda, kterou vedl Josef Macek. V podstatě jde o esejistickou syntézu o německém liberalismu 19. století, široce přesahující biografickou rovinu do dějin politických idejí a ideologií.²¹ Téma měly dále reflektovat navazující studie o bonapartismu, které ale už nevyšly. Práce o českém politickém myšlení či válečném zážitku reprezentuje esej v zásadním sborníku české historiografie 60. let *Naše živá i mrtvá minulost*;²² analýza antidemokratických proudů byla působivým korektivem euforie pražského jara nad českým demokratiem. Spolupráci se zahraničními historiky pak završilo velké mezinárodní sympozium *Fašismus a Evropa*, které Bedřich Loewenstein sám připravoval od roku 1967 a uskutečnilo se v Praze ve Vile Lanna ve dnech 28.–29. srpna 1969. Loewensteinův hlavní (stejnomený) referát sympozia zahrnuje osmdesát stran z dvousvazkového konferenčního protokolu, který po vytištění však již nesměl být distribuován.²³

20 T. W. ADORNO, J. HABERMAS, L. V. FRIEDEBURG, *Dialektika a sociologie*, Praha 1967 (Friedeburga překládal L. Holub). Podle sdělení B. Loewensteina byl ke spolupráci přizván (zejména kvůli nesnadnému překladu Adorna), sám sledoval tvorbu zejména Adorna a Horkheimera s respektem jako možnost nedogmatického pojetí marxismu, ale neinklinoval a nehlásil se k nim.

21 B. LOEWENSTEIN, *Otto von Bismarck*, Praha 1968.

22 B. LOEWENSTEIN, *Český pravicový radikalismus a prvním světovou válku*, in: *Naše živá i mrtvá minulost*. 8 esejí o českých dějinách, (ed.) František Graus, Praha 1968, s. 158–184 (roku 1970 esej vyšla i italsky); dále srov. B. LOEWENSTEIN, *Německý válečný zážitek a iracionální kritika civilizace. Trend od světové války k fašismu v ideologické a kulturně sociologické perspektivě*, ČSČH 14/1966, s. 521–547.

23 B. LOEWENSTEIN, *Faschismus und Europa*, in: *Faschismus a Evropa / Fascism and Europe*. Mezinárodní symposium, sv. I, Historický ústav ČSAV 1969, s. 209–289. Ještě po vyloučení z ústavu text doplňoval, František Červinka chtěl na jeho základě B. Loewensteina habilitovat, k čemuž ale nedošlo. Text ve stavu z roku 1971 byl vydán teprve nedávno jako B. LOEWENSTEIN, *Civilizace a fašismus. Studie z let 1969–1971*, Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR 37, Praha 2003. Dále srov. autorovu zprávu o kolokviu, psanou pro ČSČH a tehdy již neotištěnou, *Fašismus a Evropa. Glosy k mezinárodnímu sympoziu*, jež je vydána v V. PREČAN a kol., *Překračování hranic*, s. 342–351.

Ještě roku 1969 odmítl nabídku profesury v Buffalu. Rozhodnutím konkurzní komise z 22. dubna 1970 mu ale nebyla prodloužena smlouva a v rámci „reorganizace“ byl z Historického ústavu s řadou ostatních propuštěn. Vytisknutý sborník prací *Středověk 20. století* byl až na pár kusů stažen a zničen.²⁴ Následoval zákaz jakéhokoli dalšího publikování. Tím došlo k zmaření možnosti plánované syntézy mnohaletého zkoumání předpokladů nacismu v Německu.

V předmluvě ke zničenému souboru hlavních prací o předpokladech nacismu tehdy vysvětlil svůj záměr jako pokus o vzájemný dialog mezi živými otázkami současnosti a minulosti a mezi domácími a světovými trendy; následné vysvětlení titulu a záměru má širší význam jako charakteristika Loewensteinových dlouhodobých badatelských motivací: „Hlubším společným tématem těchto několika studií o nacismu a jeho předpokladech je tedy vesměs otázka civilizace a barbarství ve 20. století: otázka ohrožení lidství (a lidstva) silami ‚nového středověku‘ (termínu užívám z nedostatku přilehavějšího). Tyto otázky sice překračují tradiční pole řemeslné historiografie, přitom však nepřestávají být otázkami historickými v nejvlastnějším smyslu. Bohužel překračují také hranice ryze akademických rozprav.“²⁵

K čtvrtému pozastavení nad životem a dílem B. Loewensteina jsme již to hlavní uvedli, můžeme být proto stručnější, ačkoli se jedná o desetiletí konečně souvislé a jaksí stabilní. Je to perioda, v níž se Loewenstein stal neopomenutelnou součástí české historiografie a náš nástin dostatečně ukázal, že jeho postavení bylo rovněž dosti ojedinělé, nejen jako nepreferovaného nestraníka ve struktuře humanitně vědních ústavů ČSAV, ale také díky šíři jeho tehdejších studií a hluboké znalosti rozsáhlých oblastí soudobé historiografie. Jeho sečtělou a pravidelně podrobně informování v desítkách zpráv a recenzí vzbuzovaly respekt i daleko starších kolegů. Není tudíž žádné klíšé, že figuroval jako skutečný „zprostředkovatel“ a že v periodě uvolnění od dogmatického marxismu se podílel na otevírání nových obzorů.²⁶ Nedokončení a další ze série nucených přerušování patří zde zase spíše k typické generační zkušenosti.

24 B. LOEWENSTEIN, *Středověk dvacátého století. Několik úvah nad fašismem a jeho předpoklady*, Praha 1970. Jeden z mála dochovaných svazků se nachází ve fondu *Libri prohibiti* základní knihovny AV ČR, sg. XC 2284.

25 B. LOEWENSTEIN, *Středověk dvacátého století*, s. 6–7.

26 Mohu doporučit zalistovat třeba jeho *Bismarckem* k nahlédnutí svěžího dechu a zralých mnohostranných analýz, které překračovaly očekávaná schémata a dodnes jsou poučné a v mnohém směru, domnívám se, nepřekonané.

Od podzimu 1970 do konce roku 1978 byl Bedřich Loewenstein zaměstnán jako tlumočnický a překladatel na velvyslanectví Spolkové republiky Německo v Praze – opět v rámci normalizací zavržených postavení výjimečné a ojedinělé. Díky přístupu ke kurýrní poště vytvořil jedno z důležitých spojení mezi domácím disentem a zahraničím pro předávání knih, korespondence a dalších materiálů; zajistil například převoz celého Kaplanova archivu (což mělo a má pro soudobé dějiny význam doslova nedocenitelný), anebo spoluinicioval známá *Acta persecutionis*, informaci pro západní odbornou veřejnost o perzekuci domácích historiků. Ve vlastní odborné práci mohl pokračovat pouze soukromě. I tak ale vznikla série samizdatových esejí a studií, v nichž nyní převážně obrací pozornost k problematice moderní civilizace a občanské společnosti. Ačkoli to byla doba psaní do šuplíku a pro samizdat s vyhlídkou na věčné časy, podařil se husarský kousek. Část z nich, jejichž jádro tvořil nový rozvrh o normativním pojetí civilizace, vyšla roku 1973 v Německu zásluhou Kurta Sontheimera a Golo Manna pod titulem *Plädoyer für die Zivilization*.²⁷ Nabídka profesury na Freie Universität v Západním Berlíně pak představovala další novou šanci; po několika neúspěšných pokusech získal povolení a odcestoval v lednu 1979. V letech 1979–1994 pak působil jako profesor novějších dějin 19. a 20. století, a zakotvil tak víceméně finálně na západoberlínské univerzitě i v německé moderní historiografii. Přednášel a publikoval o době předbřeznové, národních hnutích 19. století, utopickém socialismu, první světové válce, mírových projektech a komparaci revolucí, rakouských a českých dějinách, dějinách osvícenství či ekonomických teoriích 17. a 18. století. K druhému vrcholu v Loewensteinově díle pak došlo na přelomu 80. a 90. let, když své dřívější dílčí práce, prohloubené několikaletým novým studiem, syntetizoval ve dvou navazujících pracích *Entwurf der Moderne* a *Problemfelder der Moderne*.²⁸ V těch nacházíme dlouhodobá témata, která mají původ v 60. letech a v začátcích normalizace, na další úrovni souvislého zpracování. Nové posuny v Loewensteinových orientacích pak představují

27 B. LOEWENSTEIN, *Plädoyer für die Zivilization*, Hamburg 1973. Svazek s předmluvou Golo Manna (s. 7–10) tvoří tři hlavní části: první o „slepých uličkách“ civilizace, tj. o civilizačních procesech racionalizace, jejich mezerách a recidivách romantiky jako pramene iracionalizací; druhá část představuje nejpodrobnější rozpracování původní přednášky o vlastním problému iracionalismu a civilizace; třetí, nejdelší, sleduje tradici normativního pojetí civilizace od osvícenství a koncept pokroku na pozadí původu a formování antiliberalismu v „německé ideologii“.

28 B. LOEWENSTEIN, *Entwurf der Moderne. Vom Geist der bürgerlichen Gesellschaft und Zivilization*, Essen 1987 (česky *Projekt moderny*, Praha 1995); B. LOEWENSTEIN, *Problemfelder der Moderne. Elemente politischer Kultur*, Darmstadt 1990.

studie o symbolice a historické antropologii, tj. již primárně interdisciplinárně založená zkoumání sociálních a psychologických témat. Roku 1988 také založil berlínské kolokvium pro historii a psychologii, z něhož vydal sborník *Geschichte und Psychologie*.²⁹ Vhled do normalizační atmosféry za oponou prostředkoval v cyklu na stránkách Frankfurter Allgemeine Zeitung a v rozsáhlejších populárních dějinách Prahy.³⁰

Pozastavení páté je nasnadě: zkušenost a svědectví normalizace a exilu, včetně vědeckého zakotvení v novém prostředí. Jak vidno, Loewensteinovo působení na okraji má své nezastupitelné místo zvláště pro důležitý kus tehdejší historiografie. Připočteme jeho mnohostranné rizikové postavení, jež umožňovalo spojení se zahraničím. Nacházíme se už v soudobých dějinách par excellence a více tu je a bude věcí nejen jeho výpovědi, ale i svědectví jiných pamětníků a dalšího složitého bádání v této – historicky i psychologicky – nesnadno uchopitelné epoše: Loewensteinův případ je důležitým kamínkem v mozaice cest české historiografie této doby.³¹ Pro jiné snad byl odchod do exilu tou klíčovou a tak či onak zlomovou životní událostí, pro Loewensteina, aniž bych chtěl vnitřní tíži a opět nesdělitelný prožitek takového rozhodnutí jakkoli zlehčovat, se nám může jevit jedním z delší série, spíše logickým a smysluplným krokem, vzhledem k jeho specializaci a možnosti ještě znova posunout a naplnit produktivní část odborného života. A i zde platí fakt výjimečnosti: Kolik z českých historiků jeho generace dosáhlo srovnatelného vlivu a působení v západní, konkrétně německé historiografii?³²

29 B. LOEWENSTEIN (ed.), *Geschichte und Psychologie: Annäherungsversuche*, Pfaffenweiler 1992.

30 FRITZ BÖHM (pseudonym), *6mal Prag*, München 1988, 1990². Kniha vznikla na objednávku, ale autor ji pojal jako směs vyprávění, subjektivních soudů a úvah (jedna kapitola například nese název *Od Josefa Švejka k Josefu Stalinovi*). Závěrečné přání, aby se Praha jednoho dne zase stala centrem kulturní produktivity a svobodnějšího života, bylo zapřísaháním něčeho, v co už tehdy přestal věřit (podle dnešního sdělení autora).

31 Srov. zejména autorovo vlastní poutavé a informačně cenné vylíčení této doby: B. LOEWENSTEIN, *Útržkovité vzpomínky zprostředkovatele*, in: Dvě desetiletí před listopadem 89. Sborník, (ed.) Emanuel Mandler, Praha 1993, s. 45–55. Dále srov. příspěvky Jana Křena a E. Jäckela v V. PREČAN a kol., *Překračování hranic*, s. 266–298 (s dokumenty včetně prohlášení skupiny českých historiků k manipulativnímu uvádění seznamu agentů Státní bezpečnosti, publikované původně v Literárních novinách 20. srpna 1992, ve kterém se ostře ohradili vůči nespravedlivému pošpinění jména Bedřicha Loewensteina).

32 Loewenstein se občas o svém dobrém postavení na Freie Universität vyjadřuje jako o postavení „outsidera“. To však můžeme chápat jen jako skromnou vlastní charakteristiku, snad vzhledem k jeho vnitřním životním ambicím nebo srovnání s některými akademickými kolegy. Při pohledu na jeho produkci a odbornou kariéru včetně Freie Universität však takové určení nelze akceptovat.

Listopad 1989 přinesl novou možnost částečného návratu a reintegrace do českého prostředí. Přechodně Loewenstein přednášel na Univerzitě Karlově v Praze a začal publikovat v širokém spektru domácích odborných periodik, sborníků i samostatné publikace.³³ Devadesátá léta přinesla nová témata a uplatňoval je převážně jako esejista a vědecký publicista. Postupně se stále více vracel i k problematice českých dějin a kultury, i když hlavní působiště zůstalo již v Německu, zejména při mnichovském Collegiu Carolinu, každoročních bohemistických setkáních v Bad Wiessee či spolupráci s časopisem *Bohemia*, kde zase neúnavně referoval a prostředkuje dodnes o naší domácí produkci. Odtud vede již přímá cesta také k zatím poslednímu završení jeho díla ve *Víře v pokrok*.

A v šestém, soudobém pozastavení mohou již zaujmout roli částečného pamětníka. V době studia historie během druhé půle 90. let nebylo jméno Bedřicha Loewensteina studentům neznámé – ale jen pro ty, kteří sami naráželi na jeho vydávané knihy a eseje s obzvláštními, neotřelými formulacemi témat; zněly jaksi vzdáleně a nesrovnatelně s ostatním, co v té záplavě, plně mnohaletých publikačních dluhů i nových prací, vycházelo. I díky tomu asi leccos z Loewensteinových prací zůstává pro nás stále nedocenené, nestráveno a otevřeno. Je ale škoda, že jsme neměli šanci se s ním setkat jako s učitelem, zvláště když – jak se tu dozvídáme z *Retrospektivy* – zájem měl, ale vnucovat se opakovaně nechtěl! A jak to, že v seminářích a přednáškách nikdo neanalyzoval a neukazoval jeho práce, zejména k 19. století? To už je daleko více téma samotné české polistopadové historiografie.

Učíme zde částečné shrnutí úvah nad Loewensteinovým místem v moderní české historické vědě. Jeho dílo provází od počátku po celý život na jedné straně silná *diskontinuita* života, úzce související s dějinnými událostmi 20. století, na straně druhé *kontinuita* problematiky, ve které podrobuje mnohovrstevnaté historické reflexi tuto osobní zkušenost a prostředí, z něhož vycházejí. Po osobně a zcela konkrétně zakoušených peripetiích nacistické i stalinské epochy věnoval usilovné mnoholeté bádání zejména německým dějinám 19. století s výsledky, které mu zajistily respekt doma i mezi zahraničními badateli. V 60. letech v návaznosti na to prostředkoval, ale také spoluvytvářel nové přístupy ve zkoumání ideových, psychologických a sociálních předpokladů nacismu; byl klíčovou

33 Například B. LOEWENSTEIN, *O nacionalismu a revolucích*, Praha 1991, nebo nejreprezentativnější souhrn statí z let 1985–1995 – B. LOEWENSTEIN, *My a ti druzí. Dějiny, psychologie, antropologie*, Brno 1997 (německy *Wir und die anderen. Historische und kultursoziologische Betrachtungen*, Dresden 2003).

osobou pro komparativní mezinárodní výzkum i první spolupráci mezi českou a (západo)německou historiografií na tomto poli a rovněž pro mezioborový dialog o krizích 20. století. Posuny k obecnějším otázkám celé moderny a modernity, občanské společnosti, evropského nacionalismu a normativního pojetí evropské civilizace provází integrace se znalostí a výsledky dalších disciplín: sociologie, sociální psychologie, antropologie, dějin myšlení a kultury, filozofie, ekonomie a politologie. Hutný vědecko-esejistický styl, opírající se o neobvykle široký literárně-pramenný tezaurus a jeho kombinace, dodává jeho pracím osobitou tvářnost, která sice nikdy neznamenalala širokou popularitu, ale vždy vedla k původním a oceňovaným výsledkům. Ve své generaci patří Bedřich Loewenstein mezi historiky, kteří velmi podstatně a dlouhodobě oboustranně prostředkují mezi českou a německou historiografií novověku, a přitom rovněž integruje jejich výsledky.

2. Historik ve *Víře v pokrok*

Víra v pokrok není snadné čtení, skoro každá z pěti set stran je naplněna novými jmény myslitelů, referencemi o jejich díle, autorovými hodnoceními i četnými odbočkami, to vše v jednodolitém hlubokém ponoru. Čtenář tu nemá ani odstavec odpočinku: žádné opakování, žádné zjednodušení, jen tok dalších motivů, odkryvaných a rozšiřovaných na literárních aktérech evropských intelektuálních dějin. Chtělo by se říci, že je to dílo encyklopedické, kdyby takové označení nebylo zjednodušující asi tak, jako že jeho titul – *Víra v pokrok* – zahrnuje ve skutečnosti i četnou nevíru, resp. „pověru“ (dle L. Hejdánka), iluze, skepsi, stejně jako reflektovaný regres, propady a vůbec nejrůznější velmi diferencované, heterogenní lidské pokusy orientovat se ve světě a reagovat na nejrůznější situace. Pokrok je tu v četných pasážích spíše netematizované (byť přítomné) pozadí nežli vlastní předmět. Avšak ani „aspekt budoucnosti“ není dominantou vsudy přítomnou: již autorova profese historika, zabývajícího se metodologií a psychologií, podmínila, že rozsáhlé pasáže od starověku po moderní dobu se týkají nejrůznějších konstrukcí minulosti a dějinných obrazů – občas proto čtenář může získávat pocit, že čte dějiny evropského historického myšlení. Jistě ne náhodou: budoucnost je sice implicitním úhelným kamenem, filtrem k ní je ale zvládání či konstrukce minulosti a přítomnosti, jimi se proto explicitně zabývá také podstatná část textu.

Můžeme dokonce nabývat dojmu, že autor své pozice a pojmová určení maskuje záměrně. Pasáž o „uvažujícím muži a věřícím dissenterovi“ Danielu Defoe († 1731) končí hodnocením, že jeho božský plán spásy, zastřešující dění jako kontemplativní relační rámec, nás prý „nepřesvědčuje“, ačkoli vlastně ex-

plicitně nevíme proč: „Integrace hospodářské, mravní a náboženské zkušenosti do jediného prostoru se mu (Defoeovi), stejně jako v soudobé Evropě, nedaří. Právě taková integrace by však bývala byla předpokladem vzniku autentické *ideje pokroku*.“³⁴ To je typický kondicionál, kterým nekončí jen celá kapitola o předosvícenských „nových mocnostech“, nýbrž který provází vlastně celou knihu. Tam, kde bychom po nastínění problému či myslitele čekali a potřebovali autorovo shrnutí, zdůvodněné tvrzení, resp. zde určení domnělé či očekávané „autentické ideje pokroku“ a její situační provázání s předchozím a následným, je čtenář ve zkratce ponechán na hlubině a musí plavat, učit se plavat sám. Je to proto asi četba pro nemnohé, kdo se ale rozsáhlými plochami prokouše, bude odměněn zcela nevšedním poučením a také nutně postaven před fakt vlastní neznalosti.

To úzce souvisí s autorovým celkovým stylem a charakterem textu. Je nenarativní, nepatetický, jaksi nedidaktický a před zjednodušením upřednostňuje vždy komplikaci. Předpokládá čtenáře velmi připraveného a vybaveného, čtenáře jako autonomního partnera, který má svou znalost a vlastní náhled na osoby, o kterých promlouvá. V tomto momentu se právě nachází mez encyklopedičnosti, jejímž principem je také výchozí poučení základní, elementární. To ale u Loewensteina chybí, naopak je již předpokládáno. Jinými slovy a přímo: snad nikdo dnes nemůže znalostmi obsáhnout a mít načtenou tu šíři a hloubku, kterou předpokládá i prezentuje Loewenstein.³⁵ Je nasnadě, že tuto mou charakteristiku nemíním jako kritiku, ale spíše jako čtenářskou sebereflexi a jako poukaz k tomu, že se nám dostává dílo opravdu ojedinělé, jež je přes svou zmíněnou heterogenitu drženo pohromadě osobitým průvodcovstvím epochami a mysliteli.

Dovolím si ale ještě jednou v této souvislosti – veden i jeho *Retrospektivou* – sklouznout k osobní rovině. Při četbě hutného textu a snaze ho zařadit, souběžném přemýšlení o jeho žánru a autorovi, jsem se snažil zpřítomňovat si různé paralely. Uvádím zde několik z nich, záměrně zvolených s ohledem na autorova východiska a profil knihy. Vybavily se mi třeba některé z dodnes těžko zařaditelných prací Masarykových – zejména *Otázka sociální a Rusko a Evropa*. To jsou také rozsáhlé a hutné, téměř „encyklopedické“ práce, žánrově interdisciplinární, se sklonem k vnější nestranné objektivitě, za níž se ale skrývá osobité původní hodnocení, sledující vlastní cíle, ne vždy snadno srozumitelné. Toto srovnání

34 B. LOEWENSTEIN, *Víra v pokrok*, s. 149.

35 Mluví zde samozřejmě za sebe, ale i několik o mnoho starších a zkušenějších kolegů mi potvrdilo, jak při četbě celou dobu naráželi na desítky jmen, o kterých snad nikdy neslyšeli.

s Masarykem se může zdát až příliš prvoplánové a jistě mne při znalosti Loewensteinovy intelektuální cesty nenapadalo náhodou.

Z jiného úhlu pohledu se mi vybavil o něco starší Loewensteinův vrstevník, pražský rodák Josef Petr Stern (1920–1991), který bojoval v československé zahraniční armádě v Anglii a jako germanista zakotvil na univerzitě v Cambridge a londýnské University College. Jeho i u nás známá kniha o Hitlerově (ale vlastně i celkové nacistické) ideologii koreluje s Loewensteinovým původním tématem zvláštní cesty k nacismu a stojí na několika podobných obecných východiscích a cílech:³⁶ zkoumat, jak praxe režimu (jenž – připomínám, že podobně jako u Loewensteina – nenávratně rozrušil Sternovo přirozené životní zázemí a nasměroval jeho odborný život) souvisí s ideologickými základy, které jsou rozšířením a radikalizací idejí patřících k celému myšlenkovému proudění Evropy od 19. století; jak propaganda je vždy založena na „nějaké špetce pravdy“ a vzniká kombinací pravdivých pohledů spolu se lžemi; jak se na outsiderovi (Hitler) vyvíjí přesný smysl pro obraz, jak společnost viděla sebe samu a své naděje či obavy, a jak společnost na pokraji chaosu kladla vysoké naděje v řád („nejvyšší naděje v Evropě“); jak cesta legitimizovaného bezpráví, na niž vstupuje společnost jako celek, není pouze extrémním německým fenoménem; a konečně jak historický jev nemá nikdy pouze jedno vysvětlení – a Stern dodává, že k podezíravosti na každé monolitické vysvětlení byl původně vychován spisovatel T. G. Masaryka.³⁷

36 J. P. STERN, *Hitler vůdce a lid*, Praha 1991 (původně anglicky v Londýně 1975, německy v Mnichově 1978, později též ve Francii a v Japonsku).

37 Znovu narážím na výše uvedené pozastavení nad iniciačním generačním válečným zážitkem a specifiky východiska z českého multikulturního prostoru. Jde tu o ty badatele, pro něž se tento typ zkušenosti stal životním tématem, otázkou a přímo zdrojem badatelské orientace, která tak z principu vykračovala od pouhého akademismu k tíživým civilizačním aktualizacím. Mám za to, že sem Loewensteinovo dílo opravdu patří a že to není nahodilý životopisný poukaz na něho či na Sterna, nýbrž základnější téma pro sociologii vědy, v němž české země figurují specificky. I podle jednoho vyjádření Leopolda Pospíšila (* 1923), abychom jmenovali další disciplínu, světově proslulého zakladatele oboru etnologie či antropologie práva, byla tato jeho odborná orientace celkově vedena otázkou po původu civilizačního rozvratu a genocidy, již kolem sebe v mládí zakusil (původně vystudovaný právník Pospíšil se totálnímu nasazení vyhnul uchýlením se na venkov; Československo opustil až roku 1948 a až pak nastartoval kariéru etnologa – srov. LEOPOLD POSPÍŠIL, *Etnologie práva. Teze ke studiu práva z mezikulturní perspektivy*, Praha 1997). Není také náhoda, že dva ze světově nejvýznamnějších teoretiků nacionalismu 20. století, Hans Kohn (1891–1971) a Ernest Gellner (1925–1995), pocházeli rovněž z multikulturního pražského prostředí, oba prošli v mládí ve dvou generacích zkušeností příslušnosti k československé zahraniční armádě a hlásili se k výchovné autoritě prací Masarykových.

Sternova slova z předmluvy o svém „zatvrzelém komparatismu“, který pudí k vzájemnému srovnávání rozmanitých národních obrazů, mi připadá být také možným vysvětlením Loewensteinovy cesty od tématu *sonderwegu* ze 60. let k nynější *Víře v pokrok*.³⁸

Pominu-li již dále záměrně zvolenou Sternovu podobnost životního výchozího osudu a zájmu, posouvá nás jeho připomínka k dalšímu situačnímu zařazení, týkajícímu se typologie textu. Přes Loewensteinovu původní zakotvenost v německé historiografii, která asi převážně pro něho vždy byla hlavním prostředníkem metodologie i předmětu bádání, mi jeho text svou povahou nakonec nejvíce konvenuje s některými pracemi liberálního a civilizačně optimistického britského akademického prostředí. Při četbě *Víry v pokrok* jsem si totiž uvědomil, že mi její text připomíná takové práce jako *The Secularization of the European Mind in the 19th Century* oxfordského křesťanského historika Williama Owena Chadwicka (* 1916),³⁹ anebo ještě více *Krise rozumu. Evropské myšlení 1848–1914* cambridgeského (později též oxfordského) historika Johna W. Burrowa, dnes emeritního profesora evropského myšlení.⁴⁰ Všimněme si, že titul této práce – *Krise rozumu* – je téměř protichůdný *Víře v pokrok*; přesto si představuji, jak by bylo možné četné pasáže obou knih postavit vedle sebe či je přímo zaměnit. Pasáž z Burrowovy předmluvy se mi proto zdá být zcela výstižným komparativním komentářem i k postupům Loewensteina: „Intelektuální slepé uličky, které rozvlnily hladinu, jsou pro mne zajímavější než klíčové okamžiky, jež jako takové nebyly rozpoznány. Jen ony jsou totiž součástí – cynik by řekl, že hlavní součástí – struktury intelektuálního života minulosti. [...] Zdá se mi, že „období bychom si měli představovat spíše jako tematicky se překrývající okruhy, jež dávají vzniknout současným intelektuálním vzruchům, ctizádostem, nadějším, hořkostem i obavám a jsou jimi naplňovány. Mnozí lidé se pohybují ve více takových

38 J. P. STERN, *Hitler vůdce a lid*, s. 7: „Pět desetiletí života v Anglii ze mne udělalo zatvrzelého komparatistu; a komparatistou, jak tomuto slovu rozumím, je ten, kdo nepřijímá projev jakékoli národnosti v jejich běžném významu, ale je nutkavě puzen k řadě srovnávání vzájemných rozmanitých národních obrazů. [...] Ujišťuji vás, že komparativní stanovisko nikomu neublížilo a že poskytuje zajímavé pohledy.“

39 OWEN CHADWICK, *The Secularization of the European Mind in the 19th Century*, Cambridge 1975. Téma sekularizace Chadwick sleduje na velmi široké ploše interakce sociálních a intelektuálních aspektů 19. století, přičemž hlavní myslitele představuje osnova Marx, Darwin, Mill a Comte.

40 J. W. BURROW, *Krise rozumu. Evropské myšlení 1848–1914*, Brno 2003 (původně *The Crisis of Reason: European Thought 1848–1914*, New Haven 2000).

okruzích, třebaže jen výjimečný samouk by dokázal být doma ve všech; na druhé straně, vhodně formulované ideje a zájmy, jež vyjadřují, dokáží, můžeme-li to tak říci, volně přeskakovat z jednoho okruhu do druhého. To je také důvod, proč je čistě disciplinární přístup k intelektuálnímu životu minulosti příliš omezující. Konverzace a dokonce i jednotlivé argumenty proudily přes hranice, jimiž se je pokoušíme, v jisté míře vždy svévolně, vymezit. Na jedné straně tudíž nepředpokládám soudržnost, jako když se mluví o ‚světovém názoru‘, ‚Zeitgeistu‘, ‚ideologiích‘, ‚hegemoniích‘ a jiných pojmech pocházejících z těžce sebevědomé sémantické rodiny, na straně druhé se ovšem snažím upozorňovat čtenáře na případy, kdy dochází k přenosům a analogiím. Tyto analogie či opakované výskyty se odvozují částečně ze složitého intelektuálního dědictví, dílem z pochopitelné snahy vyzkoumat, kde vlastně leží hranice mocných a módních konceptů rozvinutých v jednotlivých oborech.⁴¹

Obdobný metodický komentář by podle mne mohl být v záhlaví *Víry v pokrok*. Tento můj možná až nepřipustný přenos má konečně rovněž pointu, jíž zakončím tuto část úvahy nad autorem a novou knihou. V *Retrospektivě* Bedřich Loewenstein na začátku uvádí, jak by se jeho život mohl odvíjet zcela odlišně, kdyby se mu v deseti letech, v roce 1939, podařilo odcestovat za otcem do Skotska. To je jistě pravda, ale podle mne jen částečná. Mám totiž za to, že nakonec by po tomto odchodu přece jen nebyla jeho vědecká cesta příliš odlišná. Jistě by nebyla tak silně doprovázena a stížena všemi těmi zákruty moderních střeoevropských dějin. Avšak deset let je dostatečný věk na to, aby člověk při takovém vytržení nadále reflektoval problém jeho důvodu a původní kulturní identity. Jistě by se tedy způsob této reflexe odvíjel za jiných podmínek a okolností, daleko stabilnějších a klidnějších (jako třeba v případě zmíněného Sterna). Jsem ale přesvědčen, že nakonec by vedl k završení ve velmi podobné práci, jako je zdejší *Víra v pokrok*. Způsob Loewensteinova psaní a intelektuálních pohybů, jimiž se od počátku vyjímal v českém prostředí, vycházel bytostně z jeho naturelu a ten by nacházel v britském prostředí úrodnou půdu a ohlas. Představuji si, že kniha by měla podobný, možná stejný titul, originální znění by ale bylo anglické, obsahově by se nakonec také až tak nelišila, zato její prezentace ano: byla by uváděna spolu s oslavou životního jubilea při slavnostním zasedání na některé ze starobylých cambridgeských kolejí v ctihodném kruhu tamních význačných historiků.

41 J. W. BURROW, *Krise rozumu*, s. 7–8.

3. Věk průmyslu a demokracie

Je docela vhodné přejít od obecných kontur *Víry v pokrok* a jejího autora k jejímu obsahu právě na tématu „dlouhého“ 19. století. Již pohled do obsahu svazku ukazuje, že v podobě vůbec nejrozsáhlejší kapitoly (sto padesát stran) se jedná o vlastní středobod a svorník celé knihy.⁴² Co předchází, lze číst jako přípravu. „Prefigurace“ v antických (mytických, skeptických, časově cyklických) a prorocko-křesťanských východiscích, raně novověké pre-formulace, doprovázené konstitucí nové přírodovědy i sociálně či politicko reformními koncepty „nových mocností“ disciplinace a svobody a konec konců i ambivalence v osvícenství, nás až do poloviny svazku vedou k opakovaným poukazům, že ryzí idea pokroku dosud vlastně nebyla vypracována. Osvícenství jistě přineslo svou důvěrou v sílu rozumu a ovládnutí přírody představu nepřetržitého pokroku lidského ducha, jehož kritérii jsou rozvoj vědy, techniky, vzdělanosti a výchovy. Avšak představa jednotného, zákonitého, zacíleného či nezvratného procesu, jež se stala synonymem civilizace, vězela vlastně ještě v mechanické ahistoričnosti a vykročení z ní (v praktické i symbolické formě velké revoluce), je právě teprve základem pro následnou epochu. Teprve zde se v reflexích aktérů rozhoduje o pokroku principiálně. Z druhého konce časové osy rámuje ústřední epochu minulého století otřesů válečnými událostmi a seriální krizí zejména evropské civilizace. Navíc zásadní rozšíření optiky na globální (amerikanismus, ale i sovětismus) vychyluje bytostně evropský kadlub. A víme koneckonců již i z Loewensteinovy intelektuální biografie, že tuto z velké části autoreflexivní rovinu 20. století podložil dlouhodobě zkoumánými, jejichž badatelské a analytické těžiště leželo právě v rozhodující epoše předcházející.

Nejde tu ale o pouhou syntézu ze starších Loewensteinových prací. Od nynějška bude užitečnější optikou *Víry v pokrok*, resp. její kapitoly o 19. století, nahlížet starší – vlastně „přípravná“ a dobově podmíněná – zkoumání, než opačný způsob odvození. Dřívější centrální témata německého liberalismu, sonderwegu, bonapartismu, filozofického a sociokulturního zázemí evropské moderny tu přetavuje do nového vnitřně diferencovaného konceptu. Jeho ústřední osnovou je setrvačnost osvícenství a jeho civilizačního optimismu v konfrontaci s preskripcemi krize, skepse a historického vědomí katastrof, s osudovým vykročením ze stabilního řádu. Hledání nového přitom už nikdy nemůže být pouhou rekonstrukcí. A pohled do obsahu knihy odhaluje ještě další, „ideologický“ moment, na který

42 B. LOEWENSTEIN, *Víra v pokrok*, s. 246–391 (5. Věk průmyslu a demokracie).

již stále budeme narážet: začíná epocha mnohočetných „-ismů“, které samy sebe takto vymezují a vytvářejí brýle pro čtení minulého a vize budoucího.⁴³ Rozsáhlý celek o 19. století, tvořící vlastně jakousi svébytnou „knihu v knize“, Loewenstein dělí do šesti podkapitol (12.–17. kapitola), dále vnitřně členěných. Pokusme se zprostředkovat alespoň něco z jejich mnohovrstevnatého obsahu.

„Národ, jeho moc a kolektivní symbolika převzaly pochodeň osvícenství a v 19. století ve stále větší míře držely lidi jakoby v začarovaném kruhu,“ začíná 12. kapitola, příznačně nazvaná *Po bouři*, tj. po bouři Francouzské revoluce.⁴⁴ Začarované kruhy tu začne autor rozplétat ve třech oddílech. Nejprve se objevují kritikové revoluce: Edmund Burke, Thomas Malthus, Joseph de Maistre či publicista a sekretář Vídeňského kongresu Friedrich Gentz. Autor tak vstupuje problematizací jednoznačnosti pokroku, intencí k touženému blahobytu prostřednictvím kritiky obhájců revoluce, nezohledňujících historickou kontinuitu. Tito kritikové podloženě odmítají „bezuzdnost nezkraceného rozumu“, realitu „bezbožné moderny“, a sice obhajobou tradice svobodu chránit před falešnými přáteli (nastolováním nevolnictví ducha a barbarství pod jménem revoluce) a rozpoznáním základní úlohy předracionálních a tradičních prvků, prvků zachování a kulturní kontinuity.

Proti jednostrannosti kritiků v dalším oddíle autor sleduje vývoj techniky a průmyslu – objev „energie“, přesnosti a času či produktivitu veřejného sporu a konkurence. Vystupují „radikálové“: Burkův odpůrce Thomas Paine, Jeremy Bentham, kazatel a etický anarchista William Godwin, socialistický teoretik Robert Owen. Ti všichni se opírají o moc společenského prostředí, o představu lidské zdokonalitelnosti, a to rozumem a výchovou na cestě k novému morálnímu řádu. Samostatný oddíl je nakonec věnován Saint-Simonovi a jeho propagaci nového sociálního náboženství, která je ale prodchnutá paralelami s konzervativními kritikami revoluce. Struktura pozičních tezí (kritici), antitezí (radikálové) a syntezí (Saint-Simon) je záměrná a bude se kruhově opakovat na dalších celcích. Ne náhodou přichází ke slovu její epochální formulátor Hegel.

Osnova 13. kapitoly, která znovu postupuje v antitetické triádě Hegel-mladohegelovci-Marx, je vlastně očekávatelná a nejvíce tradiční.⁴⁵ Můžeme ji číst i ja-

43 Zatímco do té doby není v titulech kapitol ani jeden, náhle se tu vyskytuje jejich řada: pozitivismus, liberalismus, industrialismus, nacionalismus, historismus, pesimismus; další jsou ale skryty (romantismus, marxismus, darwinismus, socialismus atd.); ve 20. století pak amerikanismus a technokratismus.

44 B. LOEWENSTEIN, *Víra v pokrok*, s. 246–268 (12. Po bouři), citované místo s. 246.

45 B. LOEWENSTEIN, *Víra v pokrok*, s. 269–297 (13. Od Hegela k Marxovi).

ko pozdní generační počet někdejšího „revizionisty“, ale bez ohledu na to přináší v tradiční struktuře vhled do této linie filozofů nečekaně neutřelý. Hegel představuje teleologii rozumu spojující historičnost lidského rozumu a rozumovost dějin jako novou verzi staré spásodějné tradice: „Filozofie dějin nemíří v první řadě na aktivní utváření budoucnosti, jako na smírné poznání.“ Substancializovaný stát je nositelem historického pohybu, který je ale principiálně ahistorický, neboť přítomnosti je adekvátní *pouze filozofie*, která bez iluzí „vyjadřuje svou dobu v pojmech“, a rovina „pokroku“ je zásadně nezávislá na *vědomí* jednajících, což je – implicitně – jedním z ústředních Loewensteinových kritérií v reflexích této ideje. Jeho suverénní prostředkování mezi filozoficky náročnými pojmovými strukturami a sociokulturními situacemi se ukazuje třeba na analýze Hegelova spoléhání na státní reformní byrokracii.

Přechod k Marxovi je dokumentován na hegelovské „mladší generaci“: sem patří publicista Arnold Ruge jako autentický hegelovec, a přece s radikálním zvratem optiky k průmyslu a proletariátu; Ludvík Feuerbach a jeho humanistická kritika náboženství; Bruno Bauer, nová eschatologie Mosese Hessa, jejíž spásodějný základ tkví v sekulární pojmovosti a očekávání revoluce rovnosti. Završení v Marxově filozofii činu a „konce dějin“ se ukazuje v konfrontaci jeho mladohegelovských počátků a následně konstruované pseudo-vědecké zákonitosti, kde se za pojmem „lidstvo“ skrývá sám sebestředný diagnostik Marx.

Následující otevření série „-ismů“ v podobě pozitivismu a liberalismu neznamená oddělené vypracování těchto dvou ústředních pojmů vědy a politiky 19. století, ale opět spíše jejich vnitřní prostoupení a prolnutí v plejádě aktérů – badatelů reflektujících společnost.⁴⁶ Oproti předchozí hegelianské „německé“ linii tentokrát ve francouzské a anglosaské dominanci. Loewenstein nejprve navazuje na konzervativní kritiku revoluce tentokrát v podobě konceptů jejich liberálních historiků „domácí“, tj. francouzské provenience (François G. Guizot, Adolphe Thiers, François Mignet, Jules Michelet, Augustin Thierry). Víra ve vědu a historické bádání u nich tvoří nový pojem vývoje svázaný s pojmem civilizace. Kde bychom potřebovali generalizaci třeba v podobě pokusu o dobovou formulaci liberalismu, nechává nás autor znovu tápat a číst spíše mezi řádky: opět se tedy táži, zda je to slabina nebo záměrná síla textu, který čtenáři nic neulehčuje. A je tu zvláště nápadné – u politizujících historiků očekávatelné –, že namísto projektů či vizí „pokroku“ explicitně spíše čteme o představách uspo-

46 B. LOEWENSTEIN, *Víra v pokrok*, s. 298–324 (14. Pozitivismus a liberalismus).

řádání společnosti, a to zejména prostřednictvím způsobů reflexe nedávného revolučního dění a jeho následků (včetně daleko hlubších historických projekcí a konceptualizací). V těchto (i pozdějších) pasážích o historících 19. století ale Loewenstein mimoděk skládá a do našeho jazyka nově „překládá“ i pozoruhodný soubor zažitých obrazů o novodobém evropském dějepisectví.

V dalším oddíle se znovu vrací k Saint-Simonovi, tentokrát ale s akcentem, jak veškerou organizaci staví na přírodovědný základ a přírodovědnou antropologii. Je to přechod k dalším dvěma centrálním postavám, intelektuálním tvůrcům epochy, Augustu Comtovi a Johnu Stuartu Millovi. Loewenstein vyzdvihuje důležitý a často opomíjený fakt, jak Comte přímo navazuje na inženýrskou filozofii vycházející z pařížské polytechniky a jak na tomto základě konstruuje dějiny jako *technický* úkol civilizačního zvládnání podmínek života. Vedle toho zdůrazňuje dobovou inspiraci historickým přírodopisem (*histoire naturelle*) s nově akcentovaným biologickým znehodnocováním individuálních a obecných hodnot, přičemž v poznámce poukazuje na Comtova závislost na Lamarckovi. Připadá mi, že Loewenstein trochu podcenil daleko zásadnější závislost na Georgu Cuvierovi, jehož klíčové postavení – mocensky i intelektuálně – ve francouzské vědě, včetně přímého inspirátorství Comtova konceptu pozitivismu, rozhodně stojí za hlubší reflexi. Lamarckův vliv je naproti tomu daleko více projekcí vycházející od pozdějších neo-lamarckovců a dodnes v literatuře přetrvávající.⁴⁷

Čtu-li správně, tak ve složité scénérii 19. století ryzí a nedogmatický britský liberál J. S. Mill sbírá vůbec nejméně Loewensteinových sympatií: nejde mi tu ani tak o hodnotící znaménka, nýbrž o hledání toho konceptu „pokroku“, jehož prostřednictvím se můžeme dobrat i Loewensteinova hodnotového kritéria (jež nám sám tají). Millův model pokroku se v jeho medailonu neopírá o jistotu vzestupu (hegelovskou nebo francouzských liberálů a pozitivistů) a má celou řadu reflektovaných předpokladů: počínaje svobodomyšlnou výchovou a racionalitou rozhodování až po kritérium trvalé otevřenosti společnosti pro individuální vzestup nebo respektování svobody a soutěže mezi ne vždy slučitelnými hodnotami a životními postoji. I v následném mezihodnocení staví Loewenstein na jedné straně proti sobě zbytnělou víru ve vědu a „posedlost pokrokem“ sugerující *jistotu*, a na straně druhé „emancipační humanismus“ Millův, jehož víra v lidskou schopnost se poučit nevyžaduje autoritativní zřízení, nýbrž rozmanité podoby

47 Jsem si ale zároveň dobře vědom obvyklého nešvaru poukazovat na jakoby chybějící články v tak rozsáhlé syntéze.

a prostory svobody, které umožňují, aby se člověk produktivně vyvíjel.⁴⁸ Jinými slovy, Mill vyzdvihuje *tradiční* společnost, otevírající však *nové* prostory různorodých „šancí“, což je další Loewensteinův frekventovaný pojem, prostupující celé dílo jako kritérium možného pokroku.

Konfrontace dalších dvou centrálních „-ismů“ rozvíjí na jedné ploše překvapivě a paradoxní protiklad:⁴⁹ osnovou tématu industrializace, jež přináší obecnou novou touhu a nové spojující komunikační sítě, je fenomén „světových výstav“ a jejich koncepcí. Přes jejich univerzalistický nárok a hledisko prostoru tvůrčí soutěže se paradoxně postupně stávají prostorem sílicího národního soupeření s fixací kolektivní podrážděnosti. Autorova analogizace britského, francouzského a německého kulturního okruhu a rolí průmyslu v nich odhaluje rostoucí *diktát* národních představ, jemuž jsou podrobeny výchova, literatura, umění a filozofie, ale též univerzálně založené oblasti náboženství a vědy. Z desítek známých i méně známých jmen bych vyzdvihl další z Loewensteinových četných kontrapozic, zde pramenící v intelektualistickém romantismu. Zdá se mi, že s vnitřní sympatií Loewenstein podává intelektuální vývoj religionisty Ernesta Renana od původního dogmatismu k otevřenému produktivnímu kriticismu a že jako jeho zatvrzelí romantičtí protihráči, kteří svůj stín nepřekročí, vystupují David Friedrich Strauss a Napoleon III.

Šestnáctá kapitola nás od „klasické“ doby přenese až na práh Velké války.⁵⁰ Znovu personifikovaná a slibná konfrontace se tentokrát objasní až na jejím konci. Dvě jména tu znamenají ne tolik konkrétní osoby, ale spíše značky, symbolická ohniska pro křivolaké intelektuální cesty a sociální projekce. Pod „Darwinem“ se tu neskrývá jen *darwinismus*, ale celý komplex již ostře centrovaných biologizujících představ. Pod „Kantem“ zase překvapivě nejsou míněny zdaleka jen noetické návraty *novokantovců*, kriticky revidujících hlavní „idealistické“ či pozitivistické výstřelky, nýbrž též široký tezaurus pozdních sociálně-morálních úvah. Tato kapitola podle mne představuje jeden z nejoriginálněji pojatých vrcholů celé knihy, ačkoli daleko více než ostatní části má jaksi experimentální ráz a vyžadovala by podrobnější kritiku či rozvinutí.

Od Lamarcka, považovaného obvykle za prvního autora moderní myšlenky evoluce (a proto zde právem zařazeného), přechází Loewenstein k darwinismu

48 B. LOEWENSTEIN, *Víra v pokrok*, s. 322–324.

49 B. LOEWENSTEIN, *Víra v pokrok*, s. 325–343 (15. Industrialismus a nacionalismus).

50 B. LOEWENSTEIN, *Víra v pokrok*, s. 344–369 (16. Darwin a Kant).

v jeho sociálním rozměru, tj. hlavně s připomínkou Darwinovy známé recepce malthusianství. Centrální postavou je ale samozřejmě další velký Angličan a Darwinův sociologický předchůdce, inspirátor i následovník v jednom, dosud upozaděný Herbert Spencer, jehož evoluční a biologická optika má ale vést k teleologické harmonii mravních a fyzických zákonů. Poté autor míří k dalšímu průniku biologicky inspirovaných pojmů do sociálních a politických představ, které čekaly na bohaté rozpracování a rozšíření, například v chápání principu války jako součásti evoluce (A. Gobineau, sociolog Ludwig Gumplowitz atd.) V posledním desetiletí 19. století se napříč kontinentem rozšířily různé verze rasové hygieny a eugeniky. To sice není objevené ani překvapivé ideové řazení, originální je ale opět Loewensteinův výběr a provázání osobních medailonů, v nichž odkrývá rozmanitá spojení *sociálního darwinismu* s dobovými proudy *sociálních reformátorů*. „Eugenikové“ tu překvapivě a přesvědčivě vystupují hlavně jako „socialisté“, což je důležitý podnět k dnes moderně zkoumanému kontextu ideového kotle přelomu století (z řady postav jmenujme alespoň Alfreda Ploetze, Karla Pearsona či Karla Kautského).

A náhle odtud vyplyne i napjatě s otazníkem očekávané spojení „Darwina“ s „Kantem“. Spojujícím článkem je obecně právě antropologický zájem a sociální otázka, „socialismus“, avšak odlišující prvek u následné plejády „levých“ kantiánů představuje celkové hledisko, vycházející ne z biologických předpokladů, nýbrž z neodvoditelné *autonomie etiky*, tj. morálního výměru lidství, a tedy intence k „etickému socialismu“. Objevují se zde Eduard Bernstein, Max Adler, marburští novokantovci (zejména Hermann Cohen a Paul Natorp), mírové hnutí či Heinrich Rickert z novokantovců bádenských. Abychom nezůstali u pouhého výčtu, tak třeba podrobnější nástin sekularizovaného sociálního náboženství Hermanna Cohena byl pro mne úplným objevem, zcela odlišným od běžného školního podání dějin filozofie, hypertrofujícího noetickou stránku Cohenova učení. Pokud jsem výše zmínil Loewensteinovo vnitřní souznění s Millem, též se mi zdá, že z kontinentální oblasti při jeho bytostně krypticky hodnotícím postupu získávají nejsilnější autorovy sympatie předpoklady a intence právě některých „etických socialistů“.

Jak již řečeno, autor zde dospěl na práh první světové války, a tedy do nárůče technokracií a ideologií 20. století. Následuje ale ještě jedna, 17. kapitola.⁵¹ Ačkoli i ta osciluje na atmosféře a ideové tříšti přelomu století, vrací nás záro-

51 B. LOEWENSTEIN, *Víra v pokrok*, s. 370–391 (17. Historismus, skepse a civilizační pesimismus).

veň jakoby zpět na začátek a její skeptickou optikou znovu procházíme celým stoletím. Opět autor vyjde až od reakcí na převrat roku 1789. Nová perspektiva pojmu „pokrok“ tu nevychází ani tak z představy kontinuálního vývoje, jako spíše z *prožitku* aktuálně pocíťovaného zla a z vůle k jeho nápravě. Odvrácenou mincí, komplementární v tomto postoji, je dekadence, pocit celkového úpadku vlastní kultury a společnosti. Znovu a explicitně se Loewenstein vrací k romantice s jejím oceněním díličního, lidového a tradičního, legitimního smyslu rozmanitosti a konkrétního. Vrací se tu historismus, ale tentokrát historismus stojící proti „vědě zákona“ či rozumu (dříve ukázaný na Francouzích či hegelovcích). Mluvíme je tu historik Leopold von Ranke s jeho skepsí vůči představě pokroku, a dále Johann Gustav Droysen, který smiřuje s relativitou vlastního stanoviska a pokrok se stává výsledkem *aktivní* účasti na hodnotách historicko-mravního světa (což je mimochodem další podstatnou devízou Loewensteinových kategorií pokroku, a proto v této „skeptické“ linii má Droysenovo stanovisko asi nejvíce jeho sympatií jako věcně nejproduktivnější).

Všimněme si, že tak jako u francouzských liberálních historiků, i v této romanticko-skeptické linii získává dominanci historická kritika či konstrukce, pokrok je spíše jen motivem skeptického sebevymezení. Od historismu tu vede cesta nikoli k ideovému projektu vůči otevřené budoucnosti, nýbrž k varovné prorocké vizi vůči ní. To je případ intelektuální linie od Jacoba Burckhardta k Friedrichu Nietzschevi. Burckhardt má za princip dějinnosti „tíhnutí ke kultuře“ a za hesly pokroku, civilizace, osvěty a humanity demaskuje slepou chtivost změn, která bezděky nastoluje nový útlak. V Loewensteinově nástinu se tu perspektiva dekadence staví proti bláznivé hře naděje a vrcholy evropské kulturní minulosti se stávají vážnými korektivy mělké přítomnosti. Je to z dalších významných figur, které se budou transformovat a opakovat až do naší přítomnosti. Nietzscheovy invectivy proti demokratickým pokrokářským iluzím v dalším kroku doprovodí radikální zvrat *filozofie života* se zdánlivě opačným důrazem na tradicemi nezatíženou přítomnou aktivitu. Módní se stane pocit ztráty vitality s akcenty na přecivilizovanost a předrážděnost, úpadek kultury, pesimistické diagnózy s využitím pojmů biologie a jazyka zákonů eugeniky (a samozřejmě zaměnitelností všeobecného zániku a všeobecného pokroku). A módní pojem *život* se stane svorníkem pro tuto stísněnost ze společnosti. Vědecky racionalizovanou formu získá historismus u Wilhelma Diltheye s akcentem na tento původně autonomní „život“, u Wilhelma Windelbanda na jedinečnost, „idiografii“. Loewenstein historismem podruhé dospívá ke konci epochy: „Po přelomu století zesílila tíseň z další a další historizace veškerého poznání a vědění, dojem nepřehlednosti a roztříštěnosti specializovaných věd. [...] Snad se dějepiscectví samo vyřadilo jako instance zprostředkující smysl a potvrdilo

Nietzschův verdikt, že muž činu vždy postupuje bez svědomí a vědomí toho, co činí.⁵²

Je zřejmé, kam takový závěr míří – do století, jež je (pro nás již pochopitelně) Loewensteinem označeno „pohledem zpátky“. Loewensteinovo nesnadné, ale suverénní provedení západním životem a myšlením v dlouhém století, jím široce rozvržená interakce sociálních, intelektuálních a kulturních (náboženských) aspektů a dominující komparace anglosaského, francouzského a německého kulturního okruhu, nekončí optimisticky ani jednoznačně. Přesto právě v tomto století nacházíme nejvýrazněji ty stránky „autentické ideje pokroku“, které autorovi tanou na mysli jako stále aktuální „šance“. Šance většinou překrývané a ideologizované politickou silou, myslitelským velikášstvím či technicistním schematismem, ale stále přítomné v podobě umírněného civilismu, esence liberálního individualismu, sociálního svědomí a odpovědnosti, které z normativity civilizačních či morálních hodnot nechtějí činit nástroje a „fikce“, nýbrž chtějí mít tyto hodnoty za vnitřní zdroj schopnosti a možnosti aktivně se opírat o „pokud možno přesnou znalost reálně možného“. Tak nějak bych chtěl rozumět Loewensteinovým postojům i důvodům jeho rezervovanosti v jednoznačnosti vyjádření.

Mýlím-li se, pak jemu a jeho nenápadné jemně ironické vrstvě textu – jíž jsme doposud nechali zcela stranou – snad jdu z jiného úhlu naproti epitařem jedné mocné víry 19. století, obsaženým v bonmotu Alexandra Gercena: „Ironie dává výraz reakci vyprovokované skutečností, že logická pravda není táz jako pravda dějin.“⁵³

52 B. LOEWENSTEIN, *Víra v pokrok*, s. 391.

53 Citováno opět podle J. W. BURROW, *Krise rozumu*, s. 40.